

Kahjuks tuleb tõdeda, et mul ei olnud aimugi, mida välitöö endast kujutab, enne kui ma pihta hakkasin. Minu teaduskond UCLis oli üks parimaid Ühendkuningriigis ja maailma mastaa-bis oli sama hea arvatavasti ainult Chicago. Olime saanud suurel hulgal teoreetilist õpetust kogu maailma korüfeedelt; me lugesime, kirjutasime ja arutlesime suure innuga, aga välitööde jaoks ei valmistatud meid peaaegu üldse ette – ma kahtlustan, et üldiselt arvati, kuigi seda kunagi otse välja ei öeldud, et kui end raskustest ise läbi närida, on saadav kogemus võimsam ning rikastab kultuuri mõistmise ja analüüsamise protsessi. Mul on hästi mees meie traditsiooniline iga-aastane tulevaste doktorantide seminar, kus viibis kohal terve teaduskond. Esitlesime seal ükshaaval oma välitööde kavasid. Afrikanistid paistsid alati eriliselt silma ja seekord pakkus üks tudeng välja, et hakkab uurima teemantide smugeldamist Sierra Leones. See juhtus veel enne, kui kasutusele võeti termin „vereteemandid“, aga teemandikaubanduse äärmine jõhkruks oli kõigile teada. Kui ta oma pika ja teooriast pakatava kava ettelugemise oli lõpetanud, järgnes mõtlik paus, siis küsis teaduskonna juhataja: „Ja kuidas te kavatsete oma välitööde käigus ellu jääda?“ Kõik pahvatasid naerma. Nüüd, kui ma selle kava ja kogu selle aja peale tagasi mõtlen, tundub mulle, et see iseloomustas meie teaduskonna vaimu väga hästi. Me olime täiesti omapäi jäetud, ja see ei sündinud mitte kogemata.

Aga minul vedas, sest mu juhendaja Daniel Miller, kes juba siis oli väljapaistev teadlane ja kellest nüüdseks on saanud kuulus antropoloog, osutus tegusaks ja toetavaks kirjasaatjaks. „Sa püüad korraga mõista iseennast, oma ühiskonda ja ühiskonda, mida sa uurid,“ kirjutas ta mulle. „Välitöö on peale kõige muu protsess, mille käigus saavutatakse küpsus ja jõutakse välja üsna arvestatava või pigem isegi tugeva eneseteadlikkuseni. Vähemalt niisugune oli minu kogemus.“ Ja selline oli see lõpuks ka minu

jaoks. Kultuuri analüüsimise protsess ei olnudki väga erinev minu psühhoanalüüsi protsessist, mis oli toimunud aasta enne praktikat, kuid oli intensiivsem.

Maantee oli umbes samasugune nagu kevadel, kui ma seal esimest korda käisin. Minust paremale jäi vana pood, vasakule paar valget tellistest kortermaja. Lõpuks jõudsin keskväljakule. „Väljak“ on selle tolmu ja väljavenitatud risküliku kujulise platsi kohta, mille lähemasse külge jäi kool, kaugemasse nurka roostes töökojad, paremasse äärde kolhoosi kultuurimaja ja vasakule poole vallavalitsuse tööruumid, ilmselgelt liiga linnalik termin. Parkisin auto ja astusin ettevaatlikult välja. Plats oli tühi. Valgetest tellistest ehitatud räämas kultuurimaja ukseklaas oli katki, paljas betoontrepp majas sees tolmu täis ja pudenes. Kaugemal paistsid kolhoosi korterelamud, pikad kahe- ja kolmekorruselised hooned, kus elas ligi 300 inimest. Kõik oli väga vaikne.

Nagu mulle saadetud kirjas oli soovitatud, läksin end vallavanemale tutvustama. Mul oli teada vallavanema nimi – Ülo Kalm. Ta istus oma abi vastas üsna moodsa büroolaua taga, pikk, kõhn, tõmmu ja energiline ning palju noorem, kui olin osanud oodata. Mõlemad tervitasid mind lühidalt ja hakkasid otsekohe sahtlitest külaliskorteri ehk niinimetatud hotelli võtit otsima. Võtit ei olnud ja nad hakkasid helistama inimestele, kes võisid teada, kus see peaks asuma. Kummalgi oli oma telefon, vallavanemal moodne Rootsi telefon, tema abil vana nõukogudeaegne aparaat. Peagi helisesid mõlemad lakkamata, et teada anda, kus võti olla võiks. Eestikeelsed hääled telefonides olid valjud ja selged, külavanem ja ta abi pidasid üksteisega telefoni otsas olles pidevalt nõu, nii et see nägi välja nagu filmis. Pärast mitut telefonikõnet, millest ma vaatamata oma eesti keele õpingutele kahjuks päriselt aru ei saanud, läks külavanem isiklikult võtit otsima. Saabus

vaikus, veidral kombel lakkasid otsekohe ka telefonikõned. Olin sellest kõigest mõnevõrra hämmingus. Vallavanema abi tõi mulle tassi musta kohvi, alustassile oli ritta laotud kaheksa tükki šokolaadi. Istusin seal rahulikus vaikuses, rüüpasin kohvi ja sõin hajameelselt tükkaaval ära kogu šokolaadi. Lõpuks tuli Ülo tagasi, küll ilma võtmeta, aga teatega, et naine, kelle käes see on, tuleb kella neljase bussiga Haapsalust. Ta naeratas mulle julgustavalt ja ma lahkusin, lubades hiljem tagasi tulla.

Kultuurimajast diagonaalis üle väljaku seisis vana puidust, omajagu lagunenu Pürksi mõis, mis enne Esimest maailmasõda oli olnud Rootsi omanike valduses. Poolsaarel elanud rootslastest talupoegade ning mõisahooned ja kogu mõisavalduse aristokraatidest omanike vahel ei olnud mingit seost. Kuigi Eesti maaomanike seas olid ka mõned rootslased, pärines enamik maaomanikke siiski baltisakslaste hulgast. Enne iseseisvumist ei olnud maaomanike hulgas just palju eestirootslasi ega ka eestlasi, kellest enamiku esivanemad olid ammustel aegadel olnud pärisorjad. Parunite mõisaid rünnati esimest korda 1905. aasta revolutsiooni ajal. Iseseisvuse saavutamise järel võeti 1920. aastal vastu maareform, mõisamaad tükeldati ja jagati sõjast naasvatele sõduritele.

Samal aastal asutati Pürksi mõisas noorte eestirootslaste jaoks internaatkool, kus hakati neile õpetama uusi põlluharimismeetodeid, aidates neil saada „võimekateks, kõige moraali ja suure perspektiivitundega inimesteks“ ning säilitada rootsi keelt ja kultuuri. Õpetajad ja külaelanikud restaureerisid maja ise, õpilased olid neile abiks. Esimesel aastal võeti kooli 13 poissi ja 26 tüdrukut. Kokku sai seal kooliharidust peaaegu 600 õpilast, rohkem kui pooled neist tüdrukud. Varasematel rootsilikkuse saartel – väikesetes ja üksildastes maakohtades – hakkas pead tõstma eneseteadlik vähemus. Õpilastele õpetati seda, mida tuntakse „Rootsi rootsi

keelena“, aga neid õpetati hindama ka omaenda dialekti kultuurilist väärtust. Peagi tabas Eestis asuvaid rootsi kogukondi Rootsis saabuvate külaliste, ajakirjanike, filmimeeste ja heategevuslike asutuste esindajate pidev voog: algamas oli Rootsi kultuuriline taassünd.

Et Esimese maailmasõja ajal olid sõjaväelased mõisas toime pannud tõelise laastamistöö, ei olnud hoonet lihtne taastada: kappe oli kasutatud kemmergutena, trepikäsipuud olid läinud kütteks ja põrand raskete saabaste all kõvasti kannatada saanud. Teise maailmasõja lõpu poole langes maja taas sõjaväelaste valdusse ja hävitati peaaegu täielikult, Nõukogude ajal taastati see vaid osaliselt. Pärast 1949. aasta kollektiviseerimist kasutas osa mõisa ruume kolhoosi kontor, kuni sinnasamasse lähedale uus kontorihoone ehitati. Siis keerati mõis lukku ja jäeti lagunema.

Juba esimesel päeval, kui ma seal võtit oodates ringi jalutasin, sain aru, et kultuurimaja, kool, uued kortermajad ja vana mõis olid üksteise suhtes paigutatud kuidagi veidralt. Uute majade ehitamisel oli arvesse võetud nende asukohti: kool ehitati risti kultuurimajaga, kortermajade vahele jäeti väiksemad tühjad platsid. Mõis aga asetses ülejäänud hoonete suhtes ebamäärase ja veidi ärevaks tegeva nurga all. Lõpuks sain ma aru, et see, mis paistis olevat mõisa esikülg – või õigemini, millest oli saanud mõisa esikülg – oli algselt hoopis selle tagakülg. Vana juurdesõidutee oli veel vaevu äratuntav. Et uued majad olid ehitatud väljale mõisahoone taga, ei olnud enam keegi maja esikülge kasutanud ja maja oli end justkui ümber telje pööranud. Kunagise fassaadi ees paistis lapike ammu unustatud parkimisala, mis nüüd oli rohtu kasvanud ja mida keegi ei vajanud. Selle aasta jooksul, mis mina seal külas elasin, toimusid mõisas restaureerimistööd, aga need edenesid aeglaselt ja hookaupa, sest külal sai raha otsa. Mõisa vana esikülg pidi aga tagaküljeks jäämagi.

Oli augusti keskpaik, aga tundus, nagu oleks olnud sügis. Lehed olid punased ja kollased, ilm oli juba külm. Tol esimesel õhtul jalutasin läbi vana Österby küla mere äärde. Õhus oli tunda õunalõhna ning midagi karmi ja Ida-Euroopale igiomast, kuigi tollal ma ei teadnud, mis see oli. Üks naine, sall kaelas, saagis elektrisaega puid, kaks poissi vehklesid ta kõrval puust keppidega. Metskits pages metsa, kusagilt kaugelt kostis ragisevast raadiost klassikalist muusikat. Teel koju kohtasin noort naist lapsega ja üht vanemat paari. Mees taarus minu poole, käed natuke laiali, ja ütles kiiresti midagi, millest ma aru ei saanud. Ta seisis mu kõrval ja naeratas, mitte väga pikk, heledate juuste ja veidi luitunud siniste silmadega. Purjus. Vanem naine naeratas, noorem vaatas mind aga täiesti ükskõiksest. Naeratasin ettevaatlikult ja läksin edasi.

Külaliskorteris oli külm. Veel nüüdki, 20 aastat hiljem, on mul hästi meeles mu toa külm kitsas voodi ja kogu see mustus. Külma ja mustus olid ühtviisi heidutavad ning ma justkui tõmbusin endasse. Ma olid täiesti üksi. Siis, sama mantra peas kummitamas – „Nüüd on aeg, mil kõik tublid mehed hakkavad oma seltsilistele appi“ –, soojendasin pliidil vett ja küürisin toa puhtaks. Vastikusega võideldes tegin puhtaks ka ühisköögi, vannitoa ja koridori. Korteris avanesid laiast koridorist ukсед nelja magamistuppa. See kõik oli meeldivalt ruumikas, aga räpane. Koridoris oli sadu või ka tuhandeid surnud kärbsed. Ma pühkisin nad kõik kokku ja viskasin aknast välja. Siis keetsin alumiiniumpotis õhtusöögiks putru, pärast soojendasin samas potis vett, et teed teha ja nõusid pesta. Sooja vett ega kütet ei olnud. Mul on meeles kontrast nõukogudeaegsete tubade ja kaasatoodud puhastusvahendite vahel – suhteliselt karm kombinatsioon. Varem oli seda korterit küüritud ainult külma veega, vana must kalts oli veel kraanikausi all alles, uute puhastusvedelike lõhn tundus rabav ja kuidagi võõras – veider kultuuride kokkupõrge.

Varem olin ma poes käinud ja üht-teist kaasa ostnud. Püüdlisid eesti keelt rääkides küsisin ma piima. Naine leti taga tõi leti alt lagedale plekkpange. Ta võttis kastist tühja õllepudeli, loputas seda külma veega ning valas kulbi ja lehtri abil piima täis. Tuima näoga ulatas ta pudeli mulle. Kolm inimest, kes sealsamas vanillijäätist sõid, vaatasid mind vaikides. Ma naeratasin veidi ebakindlamalt kui oleksin soovinud, ja lahkusin.

Peagi sain teada, et selle hirmsa mustuse põhjus seal külas oli pruunsüsi. Sütt toodi Poolast ja põletati töökodade juures vanas roostetanud keskkütteahjus. Sellest jäi platsi kohale hägune kollakas pilv ja suhu hapu maitse. Tegelikult ei jätkunud saastapilve kauaks: varsti pärast seda kui ma kohale jõudsin, läks ahi katki. Riigi toel ostetud Poola kivisütt poleks nagunii kauaks jätkunud. Pärast seda köeti ainult aeg-ajalt ja leiget vett sai umbes kord nädalas. Nii terve aasta otsa.

Külas elas Rahukorpuse vabatahtlik Leigh, kes oli pärit Alabamast Birminghamist. Minu meelest oli ta ametilt medõde, aga päris kindel ma ei ole. Küll on mul aga hästi meeles tema unistus: ta tahtis saada massööriks ja hakata tööle Colorados Boulderis. Ta nägi salapärase välja ja kaldus kurvameelsusele, tal olid sirged mustad juuksed ja veidi viltused rohelised silmad. Kui ma augustis kohale jõudsin, ei olnud Leigh veel saabunud, aga ma olin temaga juba kohtunud, kui kevadel esimest korda seal käisin. Tema ülesandeks oli õpetada inglise keelt, tutvustada Eesti inglise keele õpetajatele „uusi meetodeid“ ja levitada Rahukorpuse rõõmsameelseid õppematerjale, mis tuli kasutusele võtta vanade nõukogudeaegsete õpikute asemel (mis olid sama rõõmsameelsed ja tegelikult üsna Rahukorpuse omade sarnased).

Kui ma esimest korda Pürksis käisin, oli Leigh mulle paika tutvustanud, näidates väikest kooperatiivkauplust, mis sel ajal oli